

АЙҚЫН

ОЙЫЛ УӘЛАЯТЫНЫҢ ОЙЛАҒАНЫ НЕ?

1917 жылы Патша үкіметі құлағаннан кейін оның территориясында жаңа үкіметтер пайда болды. Атап айтқанда, Самарада – Комуч (1918 жылдың маусымында), Омбыда – Сібір үкіметі (1918 жылдың шілдесінде), Уфада – Уфа директориясы (1918 жылдың қыркүйегі) секілді саяси құрылымдар қалыптасты. Бұл кезде Қазақ даласында да осындай үкіметтер құрыла бастаған болатын.

Айналдырған бірер жылда еліміздің әр өлкесінде Түркістан автономиясы (1917 жылы қарашасында), Алашорда үкіметі (1917 жылдың 12 желтоқсанында), «Ойыл уәлаяты» үкіметі (1918 жылдың 18 мамырында) секілді басқару құрылымдары өмірге келді. Түркістан автономиясын – Мұхамеджан Тынышбаев, кейін Мұстафа Шоқай, Алашорда автономиясын – Әлихан Бөкейхан, «Ойыл уәлаяты» үкіметін Жаһанша Досмұхамедов басқарды. Бұлардың бәрі де революциядан кейінгі азаттыққа ұмтылған алаштың алғашқы қарлығаштары болатын.

Осылардың ішіндегі «Ойыл уәлаяты» үкіметі бұдан тура 100 жыл бұрын, 1918 жылдың 18 мамырында құрылды. Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінен кейін қазақтың қайраткер ұлы Жаһанша Досмұхамедов еліміздің батыс өлкесінен аймақтық үкімет құруды ойластырады. Осы мақсатта 1918 жылдың 18 мамырында Жымпитыда (қазіргі БҚО-ның Сырым ауданы) Орал

өңірі қазақтарының кезекті съезі өтті. Үш күнге созылған құрылтайға 450-ге жуық делегат қатысты. Құрылтай жұмысын Халел Досмұхамедов ашып, өзі төралқа құрамына қосылудан бас тартты. Сөйтіп, құрылтай төралқасына төраға болып Жаһанша Досмұхамедов, оның орынбасарларына – Дәулетше Күсепқалиев, Жанқожа Мергенов, хатшылығына Қалдыбай Асанов, Кәрім Жәленұлы сайланды. Съездің күн тәртібінде 20 мәселе қаралды. Соңында құрылтай қорытындысы бойынша «Ойыл уәлаяты» үкіметі құрылды.

Жаңа үкімет құрамына Жаһанша Досмұхамедов (төраға), Халел Досмұхамедов (төраға орынбасары), Дәулетше Күсепқалиев (Үкімет кеңесінің басшысы), Салық Омарұлы (Жер министрі) және тағы үш адам сайланды. Соңғы үш адам туралы пікір әрқилы. Бір деректерде Қалдыбай Асанов (Қаржы министрі), Сабыр Сарғожин (Ішкі істер министрі), Ғабдол Қуанайұлы (Рухани істер министрі) делінсе, енді бір деректерде Иса Қанжасаров (Қаржы министрі), Жанқожа Мергенов (Ішкі істер министрі), Сағидолла Ізтілеуов (Рухани істер министрі) деп жазылып жүр.

Өкінішке қарай, «Ойыл уәлаяты» үкіметінің құрылуына қазақ зиялыларының бір тобы қарсы болды. 1918 жылдың 30 шілдесіндегі «Қазақ» газетінде «Бір облыстың жеріндегі біраз елінен әкімшілікке сусаған бір үйір ишанын бөліп алып үкімет жасау – баланың ойынындай бір іс. Сондықтан бетеге кетіп, бел қалғанда зиялы ишан мен фуражкалы милиция өз-өзінен құлар. Алаш бірлігіне сусаған шын ұлтшыл қазақтар Орал облысының ісін өз қолдарына алар. Келешек жағына халық сыншы» деп жазды. Осы жерде дүдәмал сауал көлденеңдейтіні даусыз. «Ойыл уәлаяты» үкіметі Алаш үкіметіне қарсы болды ма? Ойылдықтардың көздеген мүддесі не еді? Бұған жауапты «Арыс» баспасынан шыққан «Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясынан» табуға болады. Онда «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметі

орталық Алашордадан бөлініп кеткен жоқ және бүкіл қазақстандық билікке ие болуды да көздемеген. Мемлекет құрылымы жағынан ол – федерация объектісі, құқықтық-саяси дербестігі жағынан автономиялық республикалар құрылымындағы кантон, штат, өңір (земж) деңгейінде тұрды» деп жазады кітап авторлары Ғарифолла Әнес пен Мақсат Тәж-Мұрат.

Рас, ойылдықтардың көздегені жеке отау тігу емес, алдымен өңірлік ұлыс құрып, соны Алашорда үкіметіне қосу болатын. Бұл жайлы Орал қазақтарының IV съезінің қаулысында «Орал ұлысы Алаш автономиясы жарияланған соң, бар хакімшілікті «Алашордаға» тапсырсын» деп анық көрсетілді. Демек, ойылдықтар мен алашордалықтар бір-біріне қарсы болған жоқ. Тек пікірлері ғана қабыспады. Жаһанша Досмұхамедов «явочный порядок» бойынша жеке-жеке автономия жариялап барып, Алашорда автономиясын құруды ұсынды. Әлихан Бөкейхан болса, бұлай бөлшектемей, тұтас мемлекет құруды алға тартты. Алаштанушы, журналист Болат Мүрсәлім «Нақақ» мақаласында осы ойды қуаттай түседі. «Съезде Жаһанша Досмұхамедов принципті түрде Әлихан Бөкейхан тобына қарсы шығып, Алаш автономиясын бірден жариялауды ұсынады. Алайда 42/33 болып, 9 дауыс артықшылығымен Әлихан Бөкейхан тобының «Автономияны Қазақ жеріндегі өзге халықтармен келіссөзден соң жариялайық» деген ұсынысы басымдыққа ие болады. Бұл жерде айта кететін мәселе, Жаһанша кейіннен тергеуде айтқандай, Америка Штаттары сияқты, әр облыс «явочный порядокпен» жеке-жеке автономия жарияласын деген ұстанымда болған. Ал Әлихан қазақтың 6 облысы мен бірнеше уезін бір-бірінен бөлмей-жармай, территориялы автономияны тұтас жариялайық деген пікірді ұстанды» дейді Болат Мүрсәлім.

Жаңа үкімет атауы неге «Ойыл уәлаяты» деп аталды? Оның территориясына қай өңірлер кірді? Бұл жайлы алашордашы ғалым, тарих ғылымдарының кандидаты Дәметкен Сүлейменова «Батыс Алашорда тарихы» еңбегінде маңызды мәліметтер береді. «Жаһанша мен Халел Досмұхамедов съезд шешімімен «Ойыл уәлаятының» уақытша үкіметін құрды. Оның құрамына Ілбішін, Орал, Атырау, Ақтөбе, Ырғыз уездерінің қазақтар мекендеген аудандары мен Маңғыстау, Ойыл және Бөкей уездері кірді. Осы өңірде 1917 жылы жойылған Уақытша үкіметтің билігі жүретін болды. Басқа сөзбен айтқанда, бұл әрекет Екінші жалпықазақ съезінің ұлттық-территориялық автономия құру жөніндегі шешімінің Батыс Қазақстанның айтарлықтай территориясында жүзеге асуының көрінісі еді.

«Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметі – ХХ ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік-автономиялық құрылым. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды.

«Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметінің атауы жөнінде Н.Мартыненко «Алашорда» атты құжаттар жинағында: «Құрылған үкімет Жайық өзенінің арғы бетінде орналасқан, онда тұратын халықтар – түгел дерлік қазақтар, ол территориялық бөлік Ойыл облысына жатады. Сондықтан осы облыстың атымен үкімет «Ойыл уәлаяты» аталды» дейді Дәметкен Сүлейменова.

Жаңа үкімет алдымен салық жинауға, сосын әскер жасақтап, оны қаруландыруға күш салды. Орал әскери үкіметі оларға бұл жағынан қолдау көрсетіп, офицерлер дайындауға атсалысты. Осы мақсатта Жымпитыда, Ойылда әскери мектептер ашылды. Қазақ жастарынан (18-30 жас аралығындағы) жасақтар құрылып, олар мұздай қаруланды. Әскер санын 2 мыңға дейін жеткізу жоспарланды. Деректерде «Ойыл уәлаяты» үкіметі әскерінде зеңбірекке дейін болғаны айтылады.

Дәметкен Сүлейменова бұл жайлы: «Әскер жорыққа ақ ту ұстап шыққан, мұның өзі уәлаят милициясының жалпы Алашорда әскерлерінің құрамдас бөлігі ретінде жасақталғанын дәлелдейді. Уәлаяттың әскери жасағын Сабыр Сарығожин, Нәдірше Есімханов басқарды, бас интендант міндетін Б.Атшыбаев атқарды. Уәлаят әскері офицерлерінің арасында Б.Қаратаевтың баласы хорунжий Мұрат Қаратаев, Мұхит Мерәліұлының немересі прапорщик Ғұбайдолла Мұхитов және т.б бар» дейді.

Үкіметтің әскер жасақтаудағы негізгі мақсаты большевиктерге қарсы тойтарыс беру болатын. Орал қазақтарының IV съезінің қаулысында «Қазақ халқы Совет үкіметін танымасқа және бой сұнбасқа тиісті» деп нақтылап көрсетілді. Орал әскери үкіметімен одақтасуының да себебі сол болатын. Алайда Жаһанша орыс-қазақтарға әскер бермеді. Олар большевиктерге қарсы күрес үшін майданға үш рет әскер сұрады. Үшеуінде де Жаһанша түрлі жағдайларды сылтау қылып, қолын қайтарды. Жаһанша бұл жағынан «Шайтанды жеңгің келсе, жынмен дос бол» қағидатын ұстанды. Ол бір-бірімен шайқасып жатқан екі саяси құрылымды қолдаған болып, екіжүзді саясат жүргізді. Заманның сол кездегі талабы солай болатын. Соның арқасында қазақ жұртын бүліншіліктен сақтап қалды. «Ойыл уәлаяты» үкіметі әскер құрудан басқа қандай қызмет атқарды?

Бұл жайлы Дәметкен Сүлейменова былай деп жазады:

«Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметінің атқарған істері:

- Жерге жекеменшікті жойып, оны халықтың меншігі деп жариялады;
- Халық сайлаған уәлаяттық, уездік соттар іске кірісті;
- Ақша-қаржы жүйесі жасалынды;
- Халыққа өз саясатын жеткізу, түсіндіру үшін газет шығарылды (оның редакторы болып Ахмет Мәметов жұмыс атқарды. Ол – М.Мәметованың әкесі, көрнекті Алашорда қайраткерлерінің бірі).
- Жер пайдалану, салық, дін, сот, білім, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады».

«Ойыл уәлаяты» үкіметі 19 ай 3 күн өмір сүрді. Үкіметтің о бастағы қаулысында жазылған «Орал ұлысы Алаш автономиясы жарияланған соң, бар хакімшілікті «Алашордаға» тапсырсын» деген талап толықтай орындалды. 1918 жылдың 11 қыркүйегінде «Ойыл уәлаяты» үкіметі Алашорда автономиясына қосылды. Сөйтіп, бұрынғы «Ойыл уәлаяты» үкіметі Алашорданың Батыс бөлімі деп аталды. Батыс бөлімнің төрағасы болып Жаһанша Досмұхамедов тағайындалды.

Қазақ жерін большевиктер түгелдей басып алған кезде, алашордашылардың басына бұлт үйірілді. Түркістан автономиясы 1918 жылдың 13 ақпанында

қызметін тоқтатты. Автономия жетекшісі Мұстафа Шоқай шетел асты. 1920 жылдың 9 наурызында ҚазРевКом Алашорда автономиясын да таратты. Алашордамен бірге оның Батыс бөлімі де тарих сахнасынан жойылды. Жаһаншаның да Мұстафа Шоқай секілді шетелге кетуге мүмкіндігі болды. Алайда эмиграциядан бас тартты. Осылайша, Алаш қайраткерлерінің отаршыларға қарсы ашық саяси күресіне нүкте қойылды.

Жаһанша Досмұхамедов кім еді? Ол – қазақтың күрескер ұлы. 1905 жылы Орал әскери училищесін, 1912 жылы Мәскеу университетінің заң факультетін бітірді. Оның Мәскеуде оқуына қазақтың қайраткер ұлы Бақытжан Қаратаев қол ұшын созды. Оқуды бітірген соң Орал, Томск соттарында қызмет істеді. Революциядан кейінгі өмірін қазақтың азаттығы жолында сарп етті. Алашорда үкіметінің мүшесі болды. «Ойыл уәлаяты» үкіметін құрды. «Ойыл уәлаятын» Алашорда автономиясына қосып, өзі оның Батыс бөлімін басқарды. Жаһанша 1918 жылы Халел Досмұхамедовпен бірге Ленинмен, Сталинмен келіссөз жүргізді. Совет үкіметі құрылғаннан кейінгі еңбек жолын қазақтың ұлттық мәдениеті, ғылымы мен білімін көтеруге арнады. Қазақтың талай құнды шығармасын орыс тіліне аударды. 30- жылдардан бастап басқа да Алаш арыстары секілді Жаһанша да қуғынға ұшырады. Соңғысында инсульт алып, жарымжан күй кешті. Соған қарамастан, Совет үкіметі Жаһаншаны аман қалдырған жоқ. 1938 жылы «халық жауы» ретінде қамауға алып, 3 тамыз күні ату жазасына кесті. Сүйегі Мәскеудегі Бутово қорымына жерленді.

Жаһанша университеттің соңғы курсына оқып жүргенде өмірлік жары Ольга Колоссовскаямен отау құрды. Ольганың әкесі Константин Колоссовский Черняев (қазіргі Шымкент) қаласының уезд бастығы болатын. Константиннің тағы бір қызы Надежда – Тұрар Рысқұловтың жары. Ольга ислам дінін қабылдап, Жаһаншаны хан баласындай күтті. Өкінішке қарай, екеуіне ұрпақ сүю бақыты бұйырған жоқ. Бір кем дүние!